

Bartosz Józwiak (Gdańsk), Dominik Kacper Płaza (Łódź)

Janusz Czebreszuk (ed.), *Similar but Different. Bell Beakers in Europe*, Instytut Prahistorii UAM, Poznań 2004, 224 pp.

For a long time, the phenomenon of bell beakers (BBs; Bell Beaker culture: BBC) has attracted attention of a wide range of researchers. It has virtually been impossible to study cultural transformations at the end of the Neolithic Age and the beginning of the Bronze Age without considering this all-European phenomenon. Its initial interpretation in terms of a simple cultural pattern has gradually been superseded by a “package” approach (Shennan 1975; Burges, Shennan 1976), aimed at reflecting the dissemination of ideas related to the developing class of warriors. Of course, this is only a general outline of the way in which views on the phenomenon have evolved; its numerous interpretations include a comparison to the Peyote cult in Mexico (Burges) and interpretations in terms of the Sphere-Model (Shennan), the Exchange-Network and the Crémade model (Benz, Strahm). A similar evolution of opinions on the BBs has occurred in Poland. Here, too, the BBs have been identified and studied for a long time, often in the context of wider regional syntheses (Machnik 1978, 1987; Kosko 1979). With time, Polish archaeologists have adopted the “package” approach and the study of the phenomenon has developed in at least two directions: the perspective of the Lowlands and the perspective of Małopolska (Makarowicz, Czebreszuk 1995; Czebreszuk 1996, 2001; Czebreszuk, Szmyt 2003; Kadrow 2001). Differences between the two approaches result from the regional angle from which the phenomenon is viewed.

Research into the BBs has recently intensified in Poland, under a considerable influence of Janusz Czebreszuk from the Adam Mickiewicz University in Poznań. Czebreszuk was the initiator of the international symposium “The Northeast Frontier of Bell Beakers” held (first time in Poland) in Poznań on 26–29 May, 2002. Despite the regional scope suggested by its title, the symposium concerned the all-European range of the BBs and it was attended by all eminent experts on the subject. Its outcome was *The Northeast Frontier of Bell Beakers. Proceedings of the symposium held at the Adam Mickiewicz Univer-*

sity, Poznań (Poland), May 26–29, 200 (J. Czebreszuk, M. Szymt, eds) published in the BAR series (British Archaeological Reports, International Series 1155, Oxford 2003), which presented the current state of research and a full spectrum of interpretations proposed by scholars from Eastern and Central Europe. The reviewed volume *Similar but Different. Bell Beakers in Europe* (Poznań 2004), characterising the BB phenomenon from the perspective of West European researchers, is a continuation of Czebreszuk's publishing plan aiming at complete presentation of research into the BB tradition in Europe.

The volume (224 pages) includes: table of contents; introduction by Janusz Czebreszuk, ed.; and 11 papers divided into three thematic categories. Most papers consists of an abstract in English (plus a French abstract in the papers by Valentina Leonini and Lucia Sarti, pp. 149, 205; French and German abstracts in the paper by Olivier Lemerrier, pp. 193–195), the main text with figures, and a list of references, which is a clear and reader-friendly arrangement as compared to the version with figures and references placed at the very end of a publication. A certain discrepancy results from the lack of abstracts preceding the papers by Christian Strahm (pp. 101–126) and Alex Gibson (pp. 173–192). The volume is dominated by texts in English: the introduction and 6 papers, supplemented with 3 texts in French and one text in German, which suggests that the material was published in the languages chosen by the authors. Personally, though, we think that adopting one language (English) throughout would make the volume easier to study.

The first part, entitled “General point of view”, consists of four papers which describe the issue in general terms, discussing the origin, development, chronology and nature of bell beakers (e.g. are they a culture, package or phenomenon?).

Humphrey Case (Oxford), the author of the opening paper *Beakers and the Beaker Culture*, analyses the chronological position, communities and rites of the BBC, attempting to answer questions which concern its origin and the mechanism of its spreading in Europe. In his opinion, the BBC developed from the second quarter to the end of the third quarter of the 3rd millennium BC, being slightly younger than groups representing the Corded Ware culture (CWC), which had already existed in the first quarter of the 3rd millennium. On the basis of radiocarbon dating correlated with pottery analysis (stylistic similarity to so-called Maritime Beakers is noticeable e.g. in assemblages from Central Europe, the Iberian Peninsula and the Tagus Valley), Case rejects J.N. Lanting's thesis that the BBC originated on the Rhine, and he traces it to the Iberian Peninsula. Next, he outlines his views on the genesis and development of the BBC as compared to the cultural patterns in this part of Europe and in northern Africa: peoples occupying the territory of Portugal and the Tagus Valley in the 3rd millennium BC had simultaneous contacts with North African peoples processing copper (as it may be attested by the ornamentation consisting of shell impressions or by continental artefacts found in Morocco) and with CWC groups (which seems to be reflected in the general shape of the bell beaker, evocative of this culture). Further, Case analyses various forms of BBC pottery as well as graves and their inventory in different parts of Europe, associating their territorial range with migration of small groups of people (marital exchange?).

In conclusion, Case emphasises three important aspects of the BBC material culture: its Iberian origin, its presence almost throughout the European continent and its permanence. Coming back to BBC funeral rites, he points out that they only represent burials of the elite (men, women and children), not of whole communities, and their inventory is of symbolic, not utilitarian, nature, as it tends to include damaged, broken, worn out, repaired and, above all, impractical objects. Consequently, Case states that BBC graves belonged mainly to hunters who hunted big game: horses, deer and boars – kings of the wild world – and that blades deposited in the graves served mainly for killing animals, knives for cutting their throats, and beakers for drinking their blood (which is an interesting supplement to Czebreszuk's discussion of the possible beverages: mead or beer, that could have been drunk from those vessels, Czebreszuk 2001). Additionally, such inventory may suggest constant rivalry and emphasise bravery, cunning, craftiness and the ability to use ancestors' power for protection against evil forces of nature.

The second paper in this section is *Polythetic networks, coherent people: a new historical hypothesis for the Bell Beaker phenomenon* by Marc Vander Linden (Brussels). First, the author analyses views and theories concerning the BB phenomenon, stressing the fact that in this complicated system, research has focused solely on objects representing the material culture, while neglecting the methodological substratum, though it might lead to revising the hitherto held opinions. Linden prefers not to use the term "culture" in reference to the discussed phenomenon, and he is inclined to adopt views expressed by D. Clark and S. Shennan, who considered the true BBs to correspond to the notion of a package of prestigious objects circulating within elites throughout Europe. Taking up Clark's view on the package (the "Polythetic Models" project), Linden describes the beakers as a cultural marker and he attempts to demonstrate the BB phenomenon on their basis. The range of the problem, however, requires that it should be discussed on a smaller scale first, at the level of individual artefacts. Therefore, the author, quoting from his doctoral thesis, analyses a number of categories of BB artefacts obtained throughout their territorial range, which enables him to demarcate zones and to identify networks showing independence of individual zones or their close relationships. When such relationships occur, Linden arranges the zones into regions (from this perspective, a region is an independent area where similar types of behaviour, e.g. in relation to burials, pottery making or building, are manifested). This thoroughly described analysis results in distinguishing four categories of finds which may be used in comparative studies: funeral rites (the best regional marker), ornamentation of pottery (which shows regional dissimilarities more clearly than morphology does), morphology of pottery and settlement structure (the model of settlement). On the basis of these categories, Linden demarcates five regions comprising several related zones: 1 – north-western Europe (the British Isles and the area on the lower Rhine, characterised by tumuli, graves which were seldom oriented according to the directions of the world, and the morphology of so-called Pot-Beakers); 2 – Central Europe (shallow single graves oriented geographically and the morphology of the *Begleitkeramik*; however, demarcation of boundaries is rather difficult here); 3 – northern Italy and Sar-

dinia (“megaliths” and single graves as well as influences of Central Europe and France noticeable in pottery); 4 – France (megalithic mass burials) (the author considers regions 3 and 4 as the most difficult to define); 5 – the Iberian Peninsula (single graves which, in Linden’s opinion, resulted from contacts with the El Algar culture from southern Spain; the ornamentation of pottery and system of settlement bear a resemblance to those in the western part of the Mediterranean territory).

An important conclusion is that the system of funeral rites, despite certain regional differences, revealed a consistent logic over the whole area (the burial of a male warrior, equipped with typical grave goods: pottery, metal, etc.). It may suggest that the BB phenomenon concerned mainly the ideology of funeral rites. The author believes that it also helps understand the BB social structure which involved a number of independent social organisms exchanging only ideas and individuals.

The third paper in this section, *The frontiers inside the western Bell Beaker block* by Laura Salanova (Nanterre), is an attempt at demarcating boundaries within the western block of the BBs on the basis of comparative analysis of assemblages associated with the BBs from northern France and Portugal. Examining individual components of the “beaker package” (beakers, daggers, armlets) as well as burials (single vs. mass burials) and the settlement network in central and north-western France and Portugal, Salanova points out distinct regional dissimilarities in both zones and similarities between some of their regions. For example, maps of settlement density (Salanova demonstrates that the BBs developed mainly near the sea, and the density of settlement decreased as the distance from the sea increased) suggest a similarity (high density of settlement) between Brittany and Estremadura, as it does with a noticeable continuation of settlement (e.g. settlement continuity at the Neolithic defensive sites in Portugal or the preservation of megalithic and cave graves). However, at the beginning of the Bronze Age, those areas showed certain differences (in Brittany, there occurred e.g. megalithic burials with single skeletons or log burials with elements evocative of the BB package). Therefore, it is possible here to discern an adaptation of the BB patterns by local late Neolithic communities. The situation in the Parisian Basin and Alejanto in Portugal was somewhat different: in both regions, BBC settlement was less numerous, and all source materials seem to suggest there was no adaptation of new patterns in the local environment. These observations indicate two opposite models of BBC development in Western Europe: 1 – development through assimilation of local structures (e.g. in Brittany); 2 – synchronic development in their vicinity (e.g. the Parisian Basin).

The last paper in this section is *Bell Beaker lithic industry: a rediscover paradise?* by Robin Furestier (Aix-en-Provence). On the basis of research into BBC flint industry in south-eastern France (where over 300 sites representing every phase of the culture have been reported so far, over a hundred of them containing flint inventory), Furestier argues for the importance of flint industry as a BB cultural marker and he discusses its internal development. Consequently, he is able to correct and specify some of the hitherto maintained typological hypotheses. In comparison to industries of the late Neolithic Age, the

BBC seems to have involved less diversity in the tool inventory (which was dominated by end-scrapers and included also numerous splinters, scrapers and arrowheads). Conclusions concerning technology are more difficult to draw. As compared to the Neolithic period, the percentage of local flint resources increased and the diversity of raw material decreased. There was no standardized production. Flakes were plain, mainly small, short and thin, but their production played a significant role, since they were usually converted into tools (in this case, one may talk about optimized production). The inventories also comprised blades, some of them bearing traces of pressing and overheating, but these artefacts were rare and their *chaîne opératoire* cannot be reconstructed. They were not used as tools. As Furestier points out, this promising research into BBC flint industry should definitely be continued.

The second part, entitled “Bell Beakers common ware”, consists of three papers focusing on internal analysis of the “beaker package”, its nature and regional specificity.

The section begins with *Die Glockenbecher-Phänomen aus der Sicht der Komplementär-Keramik* by Christian Strahm (Freiburg). The author, an eminent researcher of the subject, discusses the ways in which the BB phenomenon has been perceived in Europe, its character and possible definitions. Referring to earlier analyses (by A. Stocky, S. Shennan, C. Burges, A. Gally) and current research (by M. Besse, O. Lemerrier), Strahm addresses a number of issues concerning classification, terminology and interpretation of the “bell package”. Drawing on his own studies, he proposes an important thesis about dichotomous structure of the phenomenon and its regional diversity. In his opinion, the image of the BBs in individual regions results from two different trends: the “all-European” trend represented by the classic beaker set (a typical bell beaker – category I in Strahm’s classification, and accompanying artefacts such as copper daggers, crescent-shaped bone objects and stylized arrowheads – category II in Strahm’s classification), and objects (mainly pottery) related to the local Neolithic traditions (a basic element being so-called complementary ceramics – a helpful term to replace the overused notion of “accompanying ceramics”, which has a strictly defined regional scope (category III in Strahm’s classification). The former component serves non-utilitarian purposes, connected to the ideological and magical sphere, while the latter is much closer to the profane (though we would not deny it all traits of the sacred sphere, considering the nature of a “magical community”). In Strahm’s view, the dichotomous structure thus described is more or less noticeable in each region, though most distinctly in the eastern group. Further, Strahm points out the specificity of the “bell phenomenon”, which at the more general level seems to be a “package” of traits accompanying the dissemination of a particular idea, while at the regional level it assumes a cultural dimension through addition of local characteristics (or perhaps, we would say, through application of a new idea in the local environment). In the discussion on the nature of BBs, therefore, Strahm takes a middle course, linking the theories of a package and a culture.

The second paper in this section is *Bell Beaker common ware during the third millennium BC in Europe* by Marie Besse (Geneva), another eminent researcher of the issue,

who discusses the nature, origins and territorial range of the BB phenomenon on the basis of the most frequent find, pottery, which – together with such artefacts as bone armlets, daggers and pendants – constitutes the main element of the BB package. First, Besse indicates a lack of continuity between pottery making in local Neolithic communities and ornamented (typical) bell beakers over a greater part of Europe. In her view, this observation should lead to a study of relationships between local late Neolithic communities and the BBs. Having amassed data from over 800 sites in Germany, Austria, France, Belgium, Hungary, northern Italy, Poland, the Czech Republic, Slovakia and Switzerland, Besse defines the standard of common ware ceramics (style and type) according to the kinds of pottery found at the sites. On this basis, she distinguishes 83 types of ceramics, comparing them with the local late Neolithic pottery at each site, which allows her to separate the BB style from ceramics of the local origin. Next, knowing the territorial range of each type, she determines 26 main types and 57 secondary types, described in the paper (some of them relate to settlements, some to burials). Then, correlating the types through various kinds of analysis, she demarcates three regions of vessel ceramics: 1 – Central Europe (the Czech Republic, Moravia, Poland, Austria, Hungary and Bavaria), 2 – France without its western part, northern Italy and Switzerland; 3 – eastern France, Belgium, Holland, north-western Germany and Mecklenburg. The regions provide the basis for demarcation of regional BB groups: eastern (with ceramics evocative of the CWC), southern (with ceramics influenced by the northern group and by the local late Neolithic environment), and northern (with ceramics influenced by the eastern and southern groups, but dominated by traits typical of the local CWC). In conclusion, Besse stresses the role of a regional Neolithic substratum in the development of the BBs as well as mutual influences of individual regions. In the northern and eastern groups, the CWC was the main factor in the BB formation, while in the southern region, there was an abrupt transition from the late Neolithic period to the BBs (BB ceramics was “new” in the area, though its features could partly have been influenced by the local pottery; moreover, the late Neolithic network of settlements was distinctly separate from the network associated with the BBs). In Besse’s opinion, such origins of the BBs in various regions are confirmed by local funeral rites (in the areas where the BBs were related to the CWC, the custom of single burials continued, while in the southern group, where such relationships have not been attested, mass burials dominated). The suggested pattern, Besse maintains, shows the nature and mechanisms of BB development in each region.

The last paper in this section, *La ceramique domestique du Campaniforme de l’Italie Central et Septentrionale* by Valentina Leonini (Siena), is an attempt to present the current state of research and to contribute towards a synthesis of the BBC on the territory of central and northern Italy, which has become possible due to analysis of material from newly discovered sites and reanalysis of previous BBC material from the area. This analytical research focuses on “common ware” vessels. The starting point is material obtained at sites around Florence, evocative of assemblages from the main centres of the BBC in Italy. Next, the analysis includes materials from northern Italy. The author then compares those

sites with similar assemblages in south-eastern France, noting similarities in the ornamentation of vessels in both regions. On this basis, she distinguishes two main components of the Italian assemblages: 1 – typical BBs: vessels with the S-shaped profile, decorated either with finger impressions forming bands or with stamped ornaments on the rims, often with handles; 2 – BBs linked with a different local Chalkolithic tradition.

The third section, entitled “Regional point of view”, consists of three papers which present the regional scope of the BB and draw conclusions concerning a general description of the phenomenon; next, Janusz Czebreszuk’s paper summarises the whole volume.

The first of these texts, *Burials and Beakers: seeing beneath the veneer in late Neolithic Britain* by Alex Gibson (Bradford), criticizes the current views on BBC funeral rites and late Neolithic communities in Britain. Gibson questions the simple division into single burials associated with the BBC and mass, cremation, megalithic or excarnation burials unequivocally ascribed to the local Neolithic period. He considers such opinions to be at variance with the facts. While analysing categories of burials which have often been contrasted with each other: single burials vs. mass burials; cremation burials vs. skeleton burials, as well as certain characteristics of funeral rites: presence or absence of grave goods, traces of excarnation and sequential burials, Gibson argues for a more complicated system of funeral rites at the end of the Neolithic Age and the beginning of the Bronze Age. In the analysis, he shows that single burials occurred in the examined area much earlier than the BBC, though they have traditionally been associated with the culture, and that mass graves, niche graves and tumuli were contemporary with the BBC, as attested by radiocarbon dating. Cremation and excarnation graves should also be dated partly at the early Bronze Age, as they were sometimes accompanied by vessels bearing a resemblance to BBC beakers. Interestingly, the period was also characterised by sequential burials, known from the Neolithic Age, i.e. burials when bodies were deposited consecutively in the same grave pit (and sometimes the pit was even “tidied up”), as e.g. in Tandderwen in Denbighshire. Therefore, the earlier interpretation of funeral rites cannot be maintained; burial practices at the end of the 3rd millennium and the beginning of the 2nd millennium seem to have formed a complicated system of old traditions co-existing with new rites related to the BBC and to the early Bronze Age. In effect, the only marker of a BBC burial appears to be a bell beaker itself, while accompanying artefacts may be treated as a logical development of the grave inventory. The thesis that the BBC was represented exclusively by single skeleton burials seems now to be a myth.

In the next paper, *Historical model of setting and spreading out of Bell Beaker culture in Mediterranean France*, Olivier Lemerrier (Aix-en-Provence) describes the origin, spreading and settlement of the BBC in southern France, where the BBC is represented by as many as 300 sites and 1.200 vessels. Interestingly, since most of these sites relate to settlements, not to burials (as it might be assumed), the regional BBC seems to have been based on agriculture and farming. Focusing his analysis on vessel pottery, Lemerrier distinguishes four styles, with Styles 2, 3 and 4 being definitely endogenic, connected with the local structure of the BBC (the one known from settlements), and Style 1 reflecting

the period when BBC groups from the Iberian Peninsula started to penetrate the area (these stylistic references are still noticeable in Styles 2 and 3, though to a small degree) and to “clash” with the local Neolithic substratum. The BBC settlement, therefore, found some basis in the region. Chronologically, Styles 1 and 2 may have drawn on local late Neolithic cultures, as they seem partly contemporaneous, and they differ from Styles 3 and 4 belonging to the early Bronze Age. More precise temporal divisions are impossible at the moment. Consequently, the author proposes two hypotheses concerning the origin and development of the BBC in southern France: 1. ceramics representing Style 1 was related to the first wave of migration, while Style 2 reflected gradual penetration of the area and development side by side with local late Neolithic communities; 2. the BBC developed in the area through acculturation of local communities. Regardless of the accepted pattern, Lemerrier’s analysis suggests a connection between the spreading BBC and migration of ideas and people, and it indicates the following stages of the process: reconnaissance – settlement – mixing with the local population – diffusion – assimilation/acculturation. Another important conclusion is that the territory of southern France served as a sort of artery in the early Bronze Age – a junction of the most important routes and areas of influence.

The third paper in this section, *L’epicampaniforme en Italie Centrale: stratigraphies, datations radiométriques, productions lithiques et céramiques* by Lucia Sarti (Siena), focuses on the present state of research into the BB settlement on the flatlands around Florence, where archaeologists have recently been investigating early Bronze assemblages at three large sites: Lastruccia, Madonna del Pina and Tamine est. Using the extensive new data, the author describes an uninterrupted development of the BBs until the mid-2nd millennium BC, i.e. until the formation of cultures typical of the middle Bronze Age, and she proposes a chronological and stratigraphic sequence divided into three developmental stages of the BBs.

Janusz Czebreszuk’s text *Bell Beakers: an outline of present stage of research*, which closes the volume, is a kind of summary. The author stresses the uniqueness and complexity of the BB phenomenon that has inspired researches for a long time. He discusses ten characteristics which he considers to be the most important for the BB, including its territorial range, chronology (an extensive time frame), nature (a package), production (distribution of copper objects, specific pottery making), internal consistency and regional specificity of assemblages (the encounter between the all-European idea and the regional tradition led to a multilineal regional development), and ideas. In Czebreszuk’s opinion, the diversity revealed through this description points to the significance of transformations that took place in Europe at that time. Drawing on his earlier publications, Czebreszuk states that the phenomenon had a “package” nature and its characteristics were connected to the ritual sphere, e.g. beakers represented the importance of ritualistic meetings during which they were used, while arrowheads and daggers related to the sphere of war and hunting. In this approach, bell beakers attest to the formation of the social class of warriors, which subsequently became the basis for aristocracy.

Of course, such a short text as ours cannot present the whole wealth of ideas discussed in this interesting and important publication. Our purpose has been rather to indicate the issues that seem crucial and, above all, to recommend the volume to researchers of the late Neolithic and the early Bronze Ages. However, if we were to name the central theme of the book, we would point to the much debated question of the nature of the BBs. What exactly was that set of characteristics reported throughout Europe and what did it define? This appears to be the key problem discussed in each of the papers; most authors perceive the BB phenomenon as a package related to the diffusion of new ideas, not as a culture, and they stress the multilinear character of its regional development. The cultural character of the BBs could at most be defended in the case of the Iberian Peninsula and Małopolska, but even there it seems doubtful.

Concluding this brief review, we would like once more to emphasize the great value of the volume. We hope that research into this important phenomenon from the early Bronze Age will bring more publications of a similarly high standard.

Translated by Anna Skucińska

References

- Burges C. and Shennan S.J. 1976. The beaker phenomenon: Some suggestions. In: C. Burges and R. Miket (eds.), *Settlement and Economy in the third and second millennia B.C.* (= *British Archaeological Reports. International Series* 33). Oxford, 309–326.
- Czebreszuk J. 1996. *Spółeczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.
- Czebreszuk J. 2001. *Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*. Poznań.
- Czebreszuk J. and Szymt M. (eds.). 2003. *The Northeast Frontier of Bell Beakers. Proceedings of the symposium held at the Adam Mickiewicz University, Poznań (Poland), May 26–29 2002* (= *British Archaeological Reports, International Series* 1155). Oxford.
- Kadrow S. 2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*. Kraków.
- Koško A. 1979. *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Poznań.
- Machnik J. 1978. Wczesny okres epoki brązu. In A. Gardawski and J. Kowalczyk (eds.), *Prahistoria ziem polskich*, v. III. Wrocław, 9–136.
- Machnik J. 1987. *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*. Wrocław.
- Makarowicz P. and Czebreszuk J. 1995. Ze studiów nad tradycją pucharów dzwonowatych w zachodniej strefie Nizy Polski. *Folia Prehistorica Posnaniensia*. 7, 99–133.
- Shennan S.J. 1975. Die soziale Bedeutung der Glockenbecherkultur in Mitteleuropa. *Acta Archaeologica Carpatica* 15, 173–179.

Bartosz Józwiak (Gdańsk), Dominik Kacper Płaza (Łódź)

Janusz Czebreszuk (red.), *Similar but Different Bell Beakers in Europe*, Instytut Prahistorii UAM, Poznań 2004, 224 strony.

Fenomen pucharów dzwonowatych – PDZ (jako jednostka kulturowa: kultura pucharów dzwonowatych – KPDZ) od dawna ogniskował żywe zainteresowanie szerokiego grona badaczy. Właściwie nie sposób było rozważać przemian kulturowych zachodzących na przełomie neolitu i epoki brązu nie poruszając kwestii tego, ogólnoeuropejskiego zjawiska. Początkowe ujmowanie go w ramach prostego schematu kulturowego zaczęło z czasem ustępować miejsca pojmowaniu „pakietowemu” (Shennan 1975; Burges, Shennan 1976), który miał odzwierciedlać rozprzestrzenianie się idei związanej z tworzeniem się warstwy wojowników. Jest to oczywiście bardzo skrótowe i generalizujące ujęcie ewolucji wizji rzeczoności fenomenu, gdyż można by wymienić szereg interpretacji jego charakteru np.: porównanie do kultu Peyote w Meksyku (Burges), tłumaczenia po przez model Sphere-Model (Shennan), wyjaśnienia w kategoriach Exchange-Network czy też w formie modelu Crémade (Benz, Strahm). Podobny schemat ewolucji wizji PDZ znany jest także w polskim środowisku archeologicznym. Także i tu, bardzo wcześnie, zaczęto identyfikować PDZ i podejmowano nad nimi studia – często przy okazji tworzenia szerszych syntez regionalnych (Machnik 1978, 1987; Koško 1979). Z czasem, podobnie jak w Europie zaczęto utożsamiać to zjawisko z rodzajem „pakietu”, zaś studia nad problematyką PDZ zaczęły rozwijać się co najmniej dwutorowo: perspektywa Niżu i perspektywa Małopolski (Makarowicz, Czebreszuk 1995; Czebreszuk 1996, 2001; Czebreszuk, Szmyt 2003; Kadrow 2001). Przy czym pomiędzy obiema wizjami zaznaczają się pewne różnice, stanowiące konsekwencję pryzmatu regionalnego, po przez który postrzegane jest badane zjawisko.

Ostatnie lata przyniosły w Polsce znaczną intensyfikację studiów nad PDZ. Znaczącą rolę w tym procesie odegrał Janusz Czebreszuk z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, z którego inicjatywy odbyło się, pierwszy raz w Polsce, międzynarodowe sympozjum dotyczące problematyki „pucharowej” – „The Northeast Frontier of Bell Beakers” (26–29 maj 2002 r. w Poznaniu), w którym wzięli udział wszyscy najwybitniejsi znawcy tej kwestii i na którym, mimo pewnego zawężenia regionalnego zwartego w tytule, poruszono kwestie PDZ w skali ogólnoeuropejskiej. Pokłosiem tej konferencji była praca pt. „The Northeast Frontier of Bell Beakers. Proceedings of the symposium held at the Adam Mickiewicz University, Poznań (Poland), May 26–29 2002” (J. Czebreszuk, M. Szmyt 2003), w której przedstawiono aktualny stan badań i pełne spektrum interpretacyjne fenomenu PDZ w ujęciu badaczy z Europy Wschodniej i Środkowej. Niejako w kontynuacji logicznego zamysłu publikacyjnego, podjętego przez J. Czebreszuka, a mającego na celu przedstawienie kompletnego i pełnego obrazu studiów nad tradycją PDZ w Europie, powstała także omawiana w recenzji praca pt. „Similar but Different Bell Beakers in Europe”, w której ukazano charakterystykę PDZ z perspektywy badaczy z Europy Zachodniej.

Analizowana książka liczy 224 strony. Składają się na nią: umieszczony w początkowej części pracy spis treści, wstęp redaktora – J. Czebreszuka oraz 11 artykułów podzielonych na trzy części/grupy tematyczne. Prawie każdy z artykułów składa się ze streszczenia w języku angielskim (dodatkowo w przypadku artykułów: Valentiny Leonini i Luci Sarti załączono streszczenia w języku francuskim – s. 149, 205, a w przypadku tekstu Oliviera Lemercier w języku francuskim i niemieckim – s. 193–195), tekstu zasadniczego, wraz z rozmieszczonymi w nim rycinami oraz wykazu cytowanej literatury, co stanowi bardzo przejrzysty układ i jest niezwykle wygodnym rozwiązaniem z punktu widzenia czytelnika (np. w porównaniu z układem z rycinami i bibliografią na końcu tomu). Pewną niespójnością w tym układzie jest jednak brak streszczeń przy artykułach Christiana Strahma (s. 101–126) i Alexa Gibsona (s. 173–192). W tomie dominują teksty w języku angielskim (wstęp oraz 6 artykułów), które uzupełnione są 3 tekstami w języku francuskim oraz jednym w języku niemieckim. Tym samym przyjęto układ związany z drukowaniem artykułów w wersji językowej przedstawionej przez autorów. Choć naszym zdaniem ujednoczenie językowe całości tomu (język angielski) mogłoby ułatwić czytelnikowi jego studiowanie, ale jest to oczywiście jedynie nasze osobiste odczucie.

Pierwsza część pracy „General point of view” obejmuje grupę czterech artykułów, które zgodnie z jej tytułem zajmują się ogólną wizją zjawiska pucharów dzwonowatych, jego genezą, rozwojem, chronologią i charakterem (np. kultura, pakiet, czy fenomen?).

Część tę rozpoczyna artykuł Humphrey’a Case z Oxfordu zatytułowany *Beakers and the Beaker Culture*. Autor zajmuje się w nim analizą pozycji chronologicznej KPDZ, przedstawia jej wizerunek społeczno-rytualny oraz próbuje rozwiązać kwestię genezy rzeczonoego zjawiska i mechanizmy jego rozprzestrzenienia się po Europie. W wymiarze chronologicznym KPDZ rozwijała się, według autora, od drugiej ćwiartki, aż po koniec trzeciej ćwiartki III tysiąclecia BC i była nieco młodsza od egzystujących od pierwszej ćwiartki III tys. BC ugrupowań kultury ceramiki sznurowej (KCSZ). Następnie korelując daty C¹⁴ z analizą ceramiki (zbieżność stylistyczna, nawiązująca do tzw. „Maritime Beakers” widoczna jest np. w zespołach z Europy Środkowej, Półwyspu Iberyjskiego i doliny Tagu) odrzuca koncepcję J.N. Lantinga umieszczającą kolebkę KPDZ nad Renem i sytuując ją na obszarze Półwyspu Iberyjskiego. Dalej zaś zarysowuje własną wizję genezy i rozwoju KPDZ na tle układu kulturowego w tej części Europy oraz w Afryce Północnej. Egzystujące na terenie Portugalii i w dolinie Tagu w III tys. BC ludy kontaktowały się, według autora, równocześnie z ugrupowaniami przetwórców miedzi z Afryki Północnej (dowodem może być pojawianie się dekoracji wykonanej odciskiem muszli czy też zabytków pochodzenia kontynentalnego w Maroku) oraz ugrupowaniami KCSZ (co ma odzwierciedlać ogólny kształt pucharu dzwonowatego, wskazujący na nawiązania do tej kultury). W dalszej części autor analizuje formy ceramiki KPDZ oraz groby i ich wyposażenie w różnych częściach Europy, tłumacząc ich rozprzestrzenienie migracjami niewielkich grup ludności (być może wymiana małżeńska?).

W konkluzjach H. Case podkreśla trzy ważne aspekty kultury materialnej KPDZ: jej iberyjską genezę, rozpowszechnienie niemal na całym kontynencie europejskim oraz

trwałość. Wracając do analizy zachowań funeralnych KPDZ, wskazuje, iż reprezentują one jedynie pochówki elit (mężczyzn, kobiet i dzieci), nie zaś całych społeczności, a ich wyposażenie ma charakter symboliczny, a nie utylitarny (są to często przedmioty zniszczone, złamane, zużyte, naprawiane, a przede wszystkim nie funkcjonalne) W konsekwencji groby KPDZ mają być głównie grobami myśliwych – polujących na duże zwierzęta, takie jak: konie, jelenie, dziki – panów i władców dzikiego świata, zaś deponowane w grobach ostrza miały służyć do zabijania zwierząt, noże do podcinania gardła, a puchary do picia ich krwi (co stanowi interesującą koncepcję uzupełniającą rozważania J. Czebreszuka na temat napojów spożywanych z tych naczyń – miód pitny czy piwo; Czebreszuk 2001). Dodatkowo wyposażenie takie wskazywać ma na życie w ciągłym współzawodnictwie i podkreślać odwagę, przebiegłość, spryt i możliwość użycia mocy przodków w celu ochrony przed złem sił natury.

Drugą składową tej części jest artykuł Marca Vander Linden z Brukseli *Polythetic networks, coherent people: a new historical hypothesis for the Bell Beaker phenomenon*. Nowa historyczna hipoteza fenomenu pucharów dzwonowatych). Autor analizując, na wstępie swej wypowiedzi, dotychczasowe poglądy oraz teorie traktujące o fenomenie PDZ, zaznacza, iż w tym skomplikowanym systemie analizowano dotychczas głównie zabytki kultury materialnej, zaniedbując podłoże metodologiczne, które może pozwolić na rewizję dotychczasowych poglądów. Rezygnuje on z używania terminu kultura w przypadku omawianego zjawiska, skłaniając się do poglądów D. Clarka i S. Shenanna, dla których prawdziwe PDZ mieściły się pojęciu pakietu przedmiotów prestiżowych, który rozprzestrzenił się po Europie w obrębie elit. Kontynuując pogląd D. Clarka na temat pakietu (projekt „Polythetic Models”) autor uznaje puchary za wyznacznik kulturowy i na ich podstawie stara się udowodnić fenomen PDZ. Jednak, jako że jest to rozległy problem, aby mówić o PDZ w szerokiej skali należy wcześniej przeanalizować problem w skali węższej (poziom analizy poszczególnych zabytków). Stąd odwołując się do swojej pracy doktorskiej autor podejmuje próbę analizy wieloaspektowej szeregu kategorii zabytków PDZ z całego obszaru ich występowania, co w konsekwencji pozwoliło, na wydzielenie stref i swego rodzaju sieci powiązań, które świadczą bądź o ich niezależności, bądź ścisłych związkach. Jeśli takie powiązania wystąpiły autor stara się łączyć dane strefy w regiony (z tej perspektywy region to niezależny teren, na którym manifestują się podobne rodzaje zachowań np. funeralnych, garncarskich czy budowlanych). W wyniku przeprowadzonej i szeroko opisanego analizy autor wydzielił cztery kategorie znalezisk, które mogą być użyte do studiów porównawczych: praktyki pogrzebowe (najlepszy wyznacznik regionalny), zdobnictwo ceramiki (lepiej ukazujące różnice regionalne niż morfologia), jej morfologia i struktura sieci osadniczej (schemat osadnictwa). W oparciu o te kategorie w wyniku analizy porównawczej wydzielił 5 regionów składających się z kilku powiązanych ze sobą stref: 1 – region leżący w północno-zachodniej Europie (Wyspy Brytyjskie i tereny nad dolnym Renem; występują tu kurhany, groby rzadko są orientowane według kierunków świata; wyróżnia się też morfologia naczyń tzw. „Pot-Beakers”), 2 – Europa środkowa (wydzielany na podstawie występowania płaskich grobów jednostkowych orientowanych geograficznie i morfologii ceramiki – Begleitkeramik; choć

ściśle wydzielenie granic jest tu dość trudne), 3 – północne Włochy i Sardynia (występowanie „megalitów” i grobów jednostkowych oraz identyfikowane w garncarstwie wpływy z Europy środkowej i Francji), 4 – Francja (wyzdzielany głównie na podstawie występowania megalitycznych pochówków zbiorowych) (regiony 3 i 4 są według autora najtrudniejsze do zdefiniowania), 5 – Półwysep Iberyjski (występowanie grobów jednostkowych, które miały się tu pojawić w wyniku kontaktów z kulturą El Argar z południowej Hiszpanii; ornamentyka ceramiki i taktyka osadnicza tego regionu nawiązują do terenów zachodniośroziemnomorskich).

Bardzo ważną konkluzją jest wskazanie, iż system zachowań funeralnych, pomimo pewnych różnic regionalnych, zachowuje jednak na całym obszarze spójną logikę mortuaryjną (pochówek mężczyzny wojownika, wyposażonego w typowe dary grobowe: ceramika, metal itp.). W konsekwencji może to świadczyć, iż fenomen PDZ na pierwszym miejscu odnosi się do ideologii zachowań pogrzebowych. Dodatkowo według autora pozwala to na zrozumienie specyfiki społecznej PDZ, na którą składał się szereg niezależnych organizmów społecznych, ale wymiana między nimi dotyczyła jedynie idei i pojedynczych jednostek.

Trzecią wypowiedź stanowi artykuł Laury Salanovej z Nanterre pt. *The frontiers inside the western Bell Beaker block*, w którym autorka na podstawie analizy porównawczej zespołów związanych z PDZ z północnej Francji i Portugalii, próbuje wskazać granice wewnątrz zachodniego bloku PDZ. Analizując poszczególne składowe „pakietu pucharowego” (puchary, sztylety, naramienniki) oraz pochówki (w opozycji jednostkowe – zbiorowe) i sieć osadniczą w obrębie centralnej i północno-zachodniej Francji oraz Portugalii autorka wskazuje na wyraźnie zaznaczające się różnice regionalne w obu rozpatrywanych strefach oraz pojawiające się zbieżności pomiędzy niektórymi regionami obu stref. I tak np. biorąc pod uwagę mapy gęstości osadnictwa (autorka wykazuje, iż PDZ rozwijały się głównie w związku z bliskością wybrzeża morskiego i im dalej od niego gęstość osadnictwa spada) zaznacza się pewne podobieństwo (duże nasycenie osadnictwa) Bretanii i Estremadury, podobnie jest w przypadku widocznej kontynuacji osadniczej (np. ciągłość osadnicza na neolitycznych stanowiskach obronnych w Portugalii czy przetrwanie grobów megalitycznych i jaskiniowych). Jednak w początkach epoki brązu zaznaczają się tu pewne różnice (w Bretanii występują np. pochówki megalityczne z pojedynczymi szkieletami czy też pochówki kładowe wyposażone w elementy nawiązujące do pakietu PDZ). Tym samym można w tym przypadku mówić o adaptacji wzorców PDZ przez miejscowe społeczności późno-neolityczne. W pewnej opozycji do tych regionów stoją tereny Basenu Paryskiego i portugalskiego Alejanto. W obu tych regionach osadnictwo PDZ jest mniej liczne, a wszystkie dane źródłowe zdają się wskazywać, na brak adaptacji nowych wzorców w miejscowym środowisku. Obserwacje te prowadzą do wyróżnienia dwóch opozycyjnych modeli rozwoju PDZ na zachodzie Europy: 1 – po przez asymilację struktur miejscowych (np. Bretania), 2 – synchroniczny rozwój w ich sąsiedztwie (np. Basen Paryski).

Ostatnim artykułem tej części jest wypowiedź Robina Furestier z Aix-en-Provence *Bell Beaker lithic industry: a rediscover paradise?* Autor na przykładzie badań nad krzemie-

niarstwem KPDZ z południowo-wschodniej Francji (regionu gdzie zarejestrowano dotychczas ponad 300 stanowisk z wszystkich faz tej kultury, a ponad 100 z nich zawierało inwentarz krzemienisty) rozwija hipotezę o dużej wartości przemysłu krzemienistego jako wyznacznika kulturowego PDZ oraz omawia jego wewnętrzną ewolucję w czasie. W efekcie, z typologicznego punktu widzenia, autorowi udało się poprawić i uściślić część z dotychczasowych hipotez. W porównaniu z przemysłami późnego neolitu w KPDZ zdaje się zaznaczać mniejsze zróżnicowanie inwentarza narzędziowego (dominują drapacze; licznie występują także łuszczyce i skrobacze oraz groty). Znacznie trudniejsze jest wnioskowanie w aspekcie technologicznym. W kwestii surowcowej, w stosunku do okresu neolitu, zwiększa się udział miejscowych zasobów krzemienistych oraz zmniejsza się zróżnicowanie surowcowe. Nie istnieje zestandaryzowana produkcja. Odlupki są mało wyszukane, a większość z nich ma niewielkie rozmiary, jest krótka i cienka. Ich produkcja jednak jest bardzo istotna, gdyż większość odlupków zostało przerobionych na narzędzia (można w tym przypadku mówić o optymalizacji produkcji). W inwentarzach rejestrowane są także wióry (niekiedy zdradzają technikę naciskową i przegrzewanie), ale występują nielicznie i nie można zrekonstruować ich „chaine operatoire”. Nie były one także używane jako narzędzia. W opinii autora, obiecujące studia nad problematyką krzemieniarstwa KPDZ wymagają bezwzględnie dalszej kontynuacji.

Druga część „Bell Beakers common ware” składa się z trzech artykułów, których autorzy skupiają się na wewnętrznej analizie „pakietu pucharowego”, próbie zdefiniowania jego charakteru oraz specyfiki regionalnej.

Część tę otwiera artykuł Christiana Strahma z Freiburga zatytułowany *Die Glockenbecher-Phänomen aus der Sicht der Komplementär-Keramik*. Autor, wybitny badacz problematyki „pucharowej”, porusza w nim zasadniczy problem postrzegania zjawiska „dzwonowatego” w Europie, jego charakteru i możliwości zdefiniowania. Nawiązując do szeregu wcześniejszych analiz (A. Stocky, S. Shennan, C. Burges, A. Gallay) oraz aktualnie prowadzonych studiów (M. Besse, O. Lemerrier) porusza szereg tematów z zakresu klasyfikacji, terminologii i interpretacji tzw. „pakietu dzwonowatego”. W oparciu o przeprowadzone przez siebie studia nad tą problematyką stawia bardzo ważną tezę o dychotomicznej strukturze badanego fenomenu i jego regionalnym zróżnicowaniu. Według autora na wizerunek PDZ w poszczególnych regionach ich występowania składają się dwa, różnogenetyczne nurty: „ogólnoeuropejski”, reprezentowany przez klasyczny zestaw pucharowy (typowy puchar dzwonowaty – kategoria I wg Strahma oraz towarzyszące mu zabytki takie jak np. miedziany sztylet, kościane przedmioty półksiężycowate, stylizowane ostrza strzał – kategoria II wg Strahma) oraz przedmioty (głównie ceramika) nawiązujące do miejscowych regionalnych tradycji neolitycznych (podstawową składową jest tzw. ceramika komplementarna, która to nazwa ma charakter porządkujący, pozwalający na rezygnację z nadużywania ściśle zdefiniowanego regionalnie terminu ceramika towarzysząca) (kategoria III wg Strahma). Dodatkowo pierwsza składowa ma wymiar pozautylny, związany ze sferą ideologiczno-magiczną, a druga zdecydowanie bardziej nawiązuje do działań ze sfery „profanum” (choć, jak się nam wydaje, nie powinna być zupełnie pozbawiana cech „sacrum”, co wynika ze

specyfiki „społeczności magicznej”). Tak sformułowana, dychotomiczna struktura, jest według autora, widoczna w większym lub mniejszym stopniu w każdym regionie, choć najwyraźniej zaznacza się w grupie wschodniej. Kontynuując te rozważania autor wskazuje na swoistą specyfikę „zjawiska pucharowego”, które w wymiarze ponadregionalnym zdaje się przejawiać jako „pakiet” cech, towarzyszący rozprzestrzenianiu się konkretnej idei, zaś wymiaru kulturowego zdaje się nabierać w aspekcie regionalnym, po przez dodanie cech miejscowych (czy może raczej, jak nam się wydaje, aplikacji nowej idei w miejscowym środowisku). Tym samym Ch. Strahm sytuuje się pośrodku dyskusji nad charakterem PDZ, łącząc niejako teorie pakietu i kultury.

Drugi atrykuł to wypowiedź kolejnego, kluczowego specjalisty w dziedzinie PDZ, Marie Besse z Genevy pt. *Bell Beaker common ware during the third Millennium BC in Europe*. Autorka zajmuje się w nim próbą wyjaśnienia zjawiska PDZ, jego charakteru, genezy i rozprzestrzenienia w oparciu o najpopularniejsze znalezisko związane z tym fenomenem, czyli ceramikę, która obok takich zabytków jak naramienniki kościane, sztylety i zawieszki stanowi główny składnik pakietu PDZ. Już na wstępie autorka wskazuje na brak kontynuacji w wytwórczości ceramicznej pomiędzy lokalnym neolitem, a ornamentowanymi (typowymi) PDZ, na większości terenów Europy. Winno to, jej zdaniem, prowadzić do zastanowienia się nad relacjami pomiędzy światem miejscowego późnego neolitu, a PDZ. M. Besse zbudowała bazę ponad 800 stanowisk z Niemiec, Austrii, Francji, Belgii, Węgier, północnych Włoch, Polski, Czech, Słowacji oraz Szwajcarii, a następnie określiła standard ceramiki „common wear” (styl, typ) zgodnie z rodzajami ceramiki z poszczególnych stanowisk. Na tej podstawie wydzieliła 83 typy ceramiki, które porównała na każdym ze stanowisk z lokalną ceramiką późnoneolityczną z danego regionu, co dało możliwość oddzielenia stylu PDZ od ceramiki c podłożu lokalnym. Następnie, znając występowanie poszczególnych typów ceramiki, wydzieleno główne i drugorzędne (poboczne) typy ceramiki. W konsekwencji wydzieleno 26 typów głównych i 57 drugorzędnych, które są scharakteryzowane w artykule (część z nich wiąże się z kontekstem osadniczym a część z grobowym). Dalej w celu ustalenia powiązań wewnętrznych zastosowano różnorodne analizy związane ze skorelowaniem typów charakterystycznej ceramiki. Po ich zestawieniu wydzieliły się trzy regiony występowania ceramiki naczyniowej: 1 – Region Centralnej Europy (Czechy, Morawy, Polska, Austria, Węgry, Bawaria), 2 – Francja bez części zachodniej, wraz z północną Italią i Szwajcarią i 3 – wschodnia Francja, Belgia, Holandia, północno-zachodnie Niemcy, Meklemburgia. Te regiony stały się dla autorki podstawą do wydzielenia regionalnych grup PDZ, kolejno: Wschodniej (ceramika nawiązuje do KCSZ), Południowej (ceramika wykazuje wpływy z grupy północnej oraz nawiązania do miejscowego późnego neolitu) i Północnej (ceramika wykazuje wpływy z grupy wschodniej i południowej, ale dominują cechy lokalnej KCSZ). W konkluzjach M. Besse podkreśla wielką rolę regionalnego podłoża neolitycznego w powstawaniu PDZ, jak i wpływ, jaki poszczególne regiony miały na siebie. W regionach Północnym i Wschodnim główną rolę w tworzeniu PDZ przypisuje KCSZ. W regionie Południowym miało zaś dojść do nagłego przejścia od późnego neolitu do PDZ (ceramika PDZ jest tu „nowa”, choć część cech może mieć nawiązania lokalne; wyraźna jest też rozłączność

sieci osadniczej z późnego neolitu i tej związanej z PDZ). O takich genezach PDZ w różnych regionach świadczy też, jej zdaniem, charakterystyka zachowań funeralnych (tam gdzie PDZ mają związek z KCSZ kontynuowany jest zwyczaj pochówków jednostkowych, a w grupie południowej, gdzie nie wykazano tego związku przeważają pochówki zbiorowe). Przedstawiony schemat ukazuje, zdaniem autorki, różne mechanizmy powstawania PDZ w poszczególnych regionach oraz charakter tej genezy.

Ostatni z artykułów tej części książki autorstwa Valentiny Leonini ze Sieny *La ceramique domestique du Campaniforme de l'Italie Central et Septentrional* jest próbą ukazania aktualnego stanu badań oraz przyczynkiem do powstania syntezy KPDZ na terenie centralnych i północnych Włoch, która stała się możliwa dzięki analizie materiałów z nowo odkrytych stanowisk oraz reanalizie starych materiałów KPDZ z tego terenu. Badania analityczne skupiły się przede wszystkim na naczyniach „common wear”. Punktem wyjścia w tej kwestii są materiały ze stanowisk odkrytych w rejonie Florencji, które nawiązują do zespołów z głównych centrów KPDZ we Włoszech. Następnie analizą objęto materiały z północy Italii. Na kolejnym etapie autorka dokonała porównania rzeczonych stanowisk z podobnymi zespołami z południowo-wschodniej Francji, co pozwoliło na wskazanie zbieżności zdobnictwa naczyń z obu regionów. Na tej podstawie udało się wyróżnić we włoskich zespołach dwa główne komponenty: 1 – typowe PDZ, charakteryzowane przez naczynia o esowatym profilu zdobione odciskami palcowymi tworzącymi wstęgi, bądź stempekami na krawędziach, często posiadające ucha i 2 – związane z odmienną, lokalną tradycją chalkolityczną.

Trzecia część omawianej pracy, pt. „Regional point of view”, składa się z trzech artykułów zajmujących się regionalnym wymiarem PDZ jak też płynącymi stąd wnioskami na temat ogólnej charakterystyki tego zjawiska oraz podsumowującego całość tomu artykułu autorstwa J. Czebreszuka.

Pierwsza z wypowiedzi *Burials and Beakers: seeing beneath the veneer in late Neolithic Britain* autorstwa Alexa Gibsona z Bradford, jest krytyką dotychczasowego postrzegania praktyk funeralnych KPDZ oraz społeczeństw miejscowego późnego neolitu na terenie Brytanii. Autor krytykuje funkcjonujący w dotychczasowych pracach prosty podział na groby jednostkowe związane z KPDZ oraz zbiorowe, ciałopalne, megalityczne czy ze śladami ekskarnacji identyfikowane jednoznacznie z miejscowym neolitem. Teorie takie uważa za powierzchowne i nie zgodne z realiami. Analizując poszczególne kategorie pochówków, często przeciwstawiane sobie: groby jednostkowe – groby zbiorowe, groby ciałopalne – groby szkieletowe oraz pewne zachowania związane z praktykami funeralnymi: występowanie, lub brak darów grobowych, ślady ekskarnacji, pochówki sekwencyjne, wskazuje na zdecydowanie bardziej skomplikowany układ zachowań mortuaryjnych u schyłku neolitu i w początkach epoki brązu. W wyniku tej analizy udowadnia, iż pochówki jednostkowe występują na badanym terenie znacznie wcześniej niż pojawienie się KPDZ, z którą je dotychczas identyfikowano, zaś groby zbiorowe, korytarzowe czy też kurhanowe występują współcześnie z KPDZ (o czym świadczą datowania radiowęglowe). Także kremacja i groby ze śladami ekskarnacji datowane winny być częściowo na okres wczesnej epoki brązu

(niekiedy bowiem towarzyszą im naczynia nawiązujące do pucharów KPDZ). Interesujące jest też występowanie w tym okresie znanych z neolitu pochówków sekwencyjnych, czyli takich, w których dokładano przez pewien czas kolejne pochówki do jamy grobowej (niekiedy nawet ją „porządkując”) np. Tandderwen w Denbighshire. Tym samym wcześniejszy podział zachowań funeralnych nie może dalej istnieć, a system praktyk grzebalnych z przełomu III i II tysiąclecia jawi się nam jako bardzo skomplikowany układ współwystępowania, starych, przeżywających się praktyk neolitycznych z nowymi tradycjami związanymi ze światem KPDZ i wczesnej epoki brązu. Konsekwencją tego stwierdzenia jest uznanie, iż wyznacznikiem „pucharowości” grobu zdaje się być jedynie naczynie samo w sobie – puchar dzwonowaty, zaś współwystępujące z nim przedmioty mogą stanowić logiczną linię rozwojową darów grobowych. Zaś ich 100% szkieletowość i jednostkowość zdaje się być dziś mitem.

Drugi atrykuł w tej części pracy to głos Oliviera Lemercir'a z Aix-en-Provence pt. *Historical model of setting and spreading out of Bell Beaker culture in Mediterranean France*. Autor charakteryzuje w nim genezę, rozprzestrzenienie się oraz osadnictwo KPDZ w Południowej Francji, która jest jednym z najbogatszych regionów pod względem obfitości stanowisk związanych z KPDZ (około 300 stanowisk i 1200 naczyń). Co ciekawe większość stanowisk ma charakter osadowy, a nie grobowy jak można byłoby przypuszczać. Tym samym KPDZ w tym regionie jawi się jako struktura rolniczo-hodowlana. Podstawą analizy jest dla autora ceramika naczyniowa, w której wyróżnił 4 style ceramiczne. Wśród tych stylów 2, 3 i 4 są zdecydowanie endogenne, związane z miejscową strukturą KPDZ (tą znaną z osad), a styl 1 odzwierciedla wstępny etap penetracji badanego obszaru przez ugrupowania KPDZ z Półwyspu Iberyjskiego (ślady takich nawiązań stylistycznych w niewielkim procencie przeżywają się jeszcze w stylach 2 i 3) i ich „starcie” z miejscowym podłożem neolitycznym. Można więc jednoznacznie stwierdzić, że osadnictwo KPDZ nie powstawało tu na surowym korzeniu. Z punktu widzenia chronologii, style 1 i 2 zdają się nawiązywać do miejscowych kultur późnoneolitycznych (są z nimi przynajmniej częściowo synchroniczne) i różnią się od późniejszych (wczesnobrązowych) stylów 3 i 4. Dokładniejsze ich rozdzielenie czasowe nie jest aktualnie możliwe. W konsekwencji autor przedstawia dwie hipotezy genezy i rozwoju KPDZ w południowej Francji: pierwsza z nich wskazuje, iż ceramika stylu 1 odzwierciedla pierwszą falę napływu migrantów i dalej wraz z rozwojem stylu 2, ich przemieszczanie się w głąb terytorium oraz rozwój obok miejscowych społeczności późnoneolitycznych, a druga o rozwoju KPDZ na tym terenie po przez akulturację miejscowych społeczności. Niezależnie od modelu, wnioski autora wskazują na związek rozprzestrzeniania się KPDZ nie tylko z wędrówką idei, ale także przemieszczeń ludnościowych oraz, iż proces ten przebiegać miał według schematu: sprawdzenie terenu – osiedlanie się – mieszanie z ludnością miejscową – dyfuzja – asymilacja/akulturacja. Bardzo istotnym faktem jest również wskazanie na omawiany teren jako na swego rodzaju „aortę” z okresu wczesnej epoki brązu, w której krzyżowały się najważniejsze drogi komunikacyjne i stykały strefy wpływów wczesnobrązowej Europy.

Trzeci z artykułów autorstwa Luci Sarti ze Sieny pt. *L'epicampaniforme en Italie Centrale: stratigraphies, datations radiometriques, productions lithiques et ceramiques*,

skupia się na przedstawieniu aktualnego stanu badań nad osadnictwem PDZ na równinie Florencji, gdzie w ostatnim czasie realizowane są badania nad zespołami z początków epoki brązu na trzech dużych stanowiskach: Lastruccia, Madonna del Pina i Termine est. W wyniku pozyskania szeregu nowych danych, autorka przedstawia nam charakterystykę niezakłóconego rozwoju PDZ, aż do połowy II tys. BC, kiedy to pojawiają się kultury typowe dla środkowej epoki brązu oraz proponuje sekwencję chronologiczno-stratygraficzną, podzieloną na trzy fazy rozwojowe PDZ.

Kończący omawiany tom artykuł, redaktora książki, Janusza Czebreszuka *Bell Beakers: an outline of present stage of research* stanowi jednocześnie formę zakończenia. Ma on charakter podsumowujący. Autor podkreślając wyjątkowość i złożoność fenomenu PDZ, inspirującego od wielu lat szereg badaczy, przedstawia w 10 punktach najistotniejsze, jego zadaniem, cechy charakterystyczne tego zjawiska obejmujące m.in. sferę rozprzestrzenienia, chronologii (bardzo długiej), charakteru (pakiet), wytwórczości (dystrybucja wyrobów miedzianych, specyfika wytwórczości garncarskiej), wewnętrznej spójności oraz regionalnej specyfiki zespołów („paneuropejska” idea w zetknięciu z tradycją regionalną prowadzi do polilinearne go rozwoju regionalnego) czy też idei. Przebijająca z tej charakterystyki „różnorodność” świadczy według autora, o istotności ówczesnych przemian w Europie. Jednocześnie podkreśla on, nawiązując także do swych wcześniejszych prac, „pakietowy” charakter tego zjawiska, którego specyfika związana jest ze sferą obrzędową np. puchary, odzwierciedlać mają wagę rytualnych spotkań, w czasie, których, ich używano, a osprzęt łuczniczy i sztylety nawiązują do sfery: wojny i łowów. W ujęciu tym PDZ ujawniać mają proces tworzenia się warstwy wojowników, która później stała się podstawą arystokracji.

W tak krótkim tekście nie sposób oczywiście przedstawić całego bogactwa myśli i refleksji prahistorycznej zawartej w tym niezwykle interesującym i ze wszech miar ważnym tomie. Zresztą naszym celem było raczej wskazanie istotnych, z naszego indywidualnego punktu widzenia, problemów i wypowiedzi oraz nade wszystko rozbudzenie zainteresowania tą pracą w środowisku badaczy schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu, które to zainteresowanie pod każdym względem jest tej pracy należne. Jednak gdybyśmy mieli ukazać jakąś myśl przewodnią książki to chyba bez wahania wskazalibyśmy na, już dłuższy czas nurtujący badaczy, problem charakteru PDZ. Czym jest ten szeroko rejestrowany w Europie zestaw cech i co wyznacza? Pytanie to stanowi, jak nam się wydaje, kluczowy problem poruszany we wszystkich artykułach omawianej książki. W konsekwencji w pracy wyraźnie dominuje postrzeganie fenomenu PDZ jako swoistego pakietu związanego z dyfuzją nowej idei, a nie konkretnej kultury oraz akcentowanie regionalnej polilinearności jego rozwoju. Kulturowy charakter PDZ można, co najwyżej próbować utrzymać w przypadku Półwyspu Iberyjskiego i może Małopolski, choć i w tych przypadkach mogą pojawić się pewne zastrzeżenia.

Kończąc ten krótki przegląd zawartych w tomie artykułów, chcemy jeszcze raz podkreślić jego ogromną naukową wartość oraz mieć nadzieję, iż studia nad tym nader ważkim zjawiskiem z początków epoki brązu wygenerują kolejne, podobnie klasowe publikacje.